

Мобілізації військовозобов'язаних під час Першої світової війни (за матеріалами Полтавської губернії)

У статті розглянуто механізм проведення мобілізаційних заходів у 1914-1917 рр. на території Полтавської губернії, визначено їх законодавчу базу. Проаналізовано статистичні показники призовів новобранців у регіоні. Особливу увагу приділено дослідженню ставлення населення Полтавщини до мобілізаційних заходів періоду Першої світової війни.

Ключові слова: Полтавська губернія, Перша світова війна, мобілізація, новобранці, запасні чини, ратники ополчення.

Viktor Sarancha

Mobilization of the persons liable for military service during the First World War (on materials of the Poltava province)

During the last decade, scientists have intensified the study of various aspects of the history of the First World War, both at the global and regional levels. At the same time, the mobilization of the male population of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in 1914-1917, the mechanism of their conduct, quantitative indicators, the impact on the provincial society, etc., are not often the subject of historical studies.

In most of the works of historians, the mobilization measures of the First World War are considered only as the main factor disrupting the economic life of the country. Among regional studies of recent years the only example of Bessarabia province mobilization is examined in details, and the same investigations based on the materials of the provinces of Naddniprianska Ukraine were not conducted. It determines the relevance of this work.

In the article the mechanism of carrying mobilization measures out in 1914-1917 on the territory of the Poltava province is considered, their legislative base is determined. The statistical indicators of rewards recruits in the region are analyzed. Particular attention is paid to the study of the attitude of the population of Poltava region to the mobilization measures during the period of the First World War.

Key words: Poltava province, World War I, mobilization, recruits, spare ranks, militia militiamen.

Суспільно-політичні події у світі на початку ХХІ ст. дають підстави говорити про наявність загрози виникнення нової глобальної війни. Отже, науковий аналіз воєнної проблематики може стати підґрунтям для набуття важливого історичного досвіду. Протягом останнього десятиліття вітчизняні вчені активізували дослідження різноманітних аспектів історії Першої світової війни, як на глобальному, так і на регіональних рівнях. У той же час мобілізації чоловічого населення українських губерній Російської імперії у 1914-1917 рр. механізм їх проведення, кількісні показники, вплив на

провінційне суспільство тощо не часто стають об'єктом історичних студій.

У більшості робіт вітчизняних істориків мобілізаційні заходи Першої світової війни розглядаються лише як основний чинник, що дезорганізував економічне життя країни. Так, у монографії О.П. Реєнта і О.В. Сердюка¹ наводяться загальноімперські дані щодо кількості мобілізованих і таблиця коефіцієнтів, які говорять про зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві українських губерній. Варто відмітити, що у фундаментальній двотомній праці «Велика війна 1914-1918 рр. і

¹ Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – С. 156–158.

Україна»² відсутні окремі нариси, присвячені проведенню мобілізаційних заходів в українських губерніях Російської імперії.

Серед регіональних досліджень останніх років можна виділити статтю Т.А. Клименко³, у якій на основі архівних матеріалів розглянуто деякі аспекти мобілізаційних заходів на Черкащині, участь населення краю у Першій світовій війні та її вплив на повсякденне життя. Проведення мобілізацій чоловічого населення Бессарабської губернії детально розглянуто у дисертації І.Є. Татарінова⁴, яку захищено за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». Подібних досліджень за матеріалами губерній Наддніпрянської України не проводилося, що зумовлює актуальність даної статті.

Метою роботи є висвітлення механізму здійснення мобілізаційних заходів у 1914–1917 рр. на території Полтавської губернії, аналіз їх кількісних показників, а також ставлення до мобілізацій населення регіону.

На початку ХХ ст. збройні сили Російської імперії склалися із регулярного війська і державного ополчення. Державне ополчення скликалося лише під час війни і поділялося на два розряди. Другий розряд призначався виключно для формування спеціалізованих ополченських частин, які використовувалися для охорони тилу і в якості робочої сили, тоді як ратники першого розряду могли спрямовуватися і на поповнення бойових підрозділів⁵.

Напередодні Великої війни термін дійсної військової служби у піхоті й артилерії (окрім кінної) дорівнював три роки, у інших сухопутних військах – чотири роки, на флоті – п'ять років, після проходження якої особа зараховувалася до

запасу. Термін перебування у запасі для піхотинців і артилеристів складав 15 років, для інших сухопутних військ – 13 років, для моряків – п'ять років. Особи, термін перебування у запасі яких закінчувався, перераховувалися до ополчення I розряду, у якому вони знаходилися до досягнення 43-річного віку⁶.

За задумом законодавців, пільги за сімейним станом щодо виконання військової повинності мали захистити дрібні сільські родини від втрати єдиного працівника. Тому єдиний син у батьків або єдиний працездатний син чи онук при непрацездатних батьках отримував пільгу I розряду, під час призову зараховувався до ополчення II розряду і звільнявся від проходження дійсної служби. Щорічно цією пільгою користувалося близько 24% призовників православного віросповідання, але її дія не поширювалася на юдейське населення⁷.

Окрім того, щорічно до ополчення I розряду зараховувалися близько 25 % осіб з пільгами за сімейним станом II і III розряду і призовники за номером жереба. У той же час до II розряду ополчення записували осіб, визнаних за станом здоров'я придатними до нестройової служби у військовий час⁸.

Остання перед Великою війною передислокація збройних сил на Полтавщині відбулася у 1906 р. Її наслідком стало розташування усіх військових частин на території губернії у межах двох гарнізонів – Полтавського і Кременчуцького. Напередодні війни у губернському центрі дислокувалися штаб і перша бригада 9 піхотної дивізії (далі – ПД) у складі 33 Севського і 34 Слеського піхотних полків, 9 артилерійська бригада, місцева бригада і конвойна команда⁹.

² Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / Інститут історії України НАН України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 784 с.

³ Черкащина в роки Першої світової війни / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2014. – № 4–5. – С. 5–23.

⁴ Татарінов І. Є. Мобілізація людських та матеріальних ресурсів Бессарабської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / І. Є. Татарінов. – Ізмаїл, 2016. – 238 с.

⁵ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 23, 442, 443.

⁶ Там само. – С. 32, 33.

⁷ Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 40.

⁸ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 443.

⁹ Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1914. – С. 21–24.

Незважаючи на те, що територіально Кременчуцький гарнізон входив до КВО, окремі його установи підпорядковувалася командуванню Одеського військового округу (далі – ОдВО). На початку 1914 р. до Кременчуцького гарнізону входили друга бригада 9 ПД (35 Брянський і 36 Орловський піхотні полки), місцева артилерійська команда, артилерійський склад ОдВО, інтендантський речовий склад ОдВО, військовий млин, Одесько-Кременчуцький продовольчий магазин ОдВО і конвойна команда¹⁰.

Організація і проведення мобілізаційних заходів здійснювалися установами, підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ (далі – МВС) і Військовому міністерству на центральному і місцевому рівнях. Так, на центральному рівні мобілізація запасних чинів і ратників ополчення покладалася на мобілізаційний відділ Головного Управління Генштабу і штаби військових округів, а призови новобранців – на Управління з військової повинності МВС. Проведення відповідних заходів на Полтавщині покладалося на Управління Полтавської місцевої бригади і повітових військових начальників; губернське і повітове з військової повинності присутствія (далі – ВПП)¹¹.

Негативний досвід російсько-японської війни і економічна доцільність змусила імператорський уряд у 1910 р. відмовитися від екстериторіального принципу комплектування армії та від резервних військових частин. За новими мобілізаційними планами частини другої черги формувалися за рахунок призваних запасних і «прихованого кадру» – 19 офіцерів, військового чиновника, 262 солдатів і унтер-офіцерів, які несли службу у першочергових частинах.

Зміна дислокації частин 9 піхотної дивізії після російсько-японської війни викликала необхідність переробки полкових мобілізаційних планів. Цією кропіткою роботою протягом 1907 р. займався поручик 36 Орловського полку Рудольф Бангерскіс¹², Міністр оборони Латвії у 1926–1928 рр.

Останнім днем «довгого ХІХ століття» стало 14 липня 1914 р., а вже за добу Австро-Угорщина оголошує війну Сербії, таким чином розпочався відлік нової епохи. Реакція офіційного Санкт-Петербурга була миттєвою – 16 липня 1914 р. Микола II підписує указ «Про приведення до військового стану частини армії і флоту». Протягом наступних п'яти днів імператор видає укази «Про призов нижніх чинів запасу армії і флоту в губерніях, областях і повітах Європейської і Азіатської Росії» (18.07.1914 р.) і «Про призов на дійсну службу ратників І-го розряду в деяких місцевостях імперії» (21.07.1914 р.). Дія цих указів поширювалася на більшість українських земель у складі Російської імперії, у тому числі на усі повіти Полтавської губернії¹³.

Першим днем загальної мобілізації у Російській імперії стало 18 липня 1914 р. Загалом по імперії ставлення до мобілізаційних заходів носило достатньо суперечливий характер. За офіційними даними під час липневої загальної мобілізації до управлінь військових начальників з'явилося 96% запасних, що на 15% перевищило заплановану кількість. У цей період до збройних сил Російської імперії мобілізували 3 115 000 осіб у віці від 25 до 39 років¹⁴.

У той же час у деяких великоросійських і українських губерніях відбулися заворушення серед мобілізованих і виступи робітників і селян, які радянськими істориками трактувалися як однозначно антивоєнні¹⁵.

¹⁰ Там само. – С. 222–225.

¹¹ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 175–207.

¹² *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas 1. grām. / R. Bangerskis. – Kopenhāgena: «Imanta», 1958. – P. 232, 233, 234.

¹³ *Авербах О.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т.1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916 – С. 40–42.

¹⁴ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

¹⁵ *Кошик О.К.* Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової війни / О. К. Кошик // Український історичний журнал. – 1959. – № 3. – С. 63–65.

Неупереджений аналіз джерел дає можливість стверджувати, що більшість подібних виступів пов'язані з погромами винних крамниць, зачинених місцевою владою на час мобілізації, а страйки у містах мали переважно економічний характер. Часто ініціаторами погромів були запасні чини, які пам'ятали мобілізації 1904 р., під час яких вживання алкоголю вважалося складовою ритуалу проводів вояка на російсько-японську війну.

На українських землях сутички робітників з поліцією відбулися у Харкові, промислових центрах Катеринославщини, на Донбасі. На Волині, Поділлі, Київщині, Харківщині і Катеринославщині спостерігалися заворушення серед селян і мобілізованих, які інколи супроводжувалися протистоянням з поліцією і військами. У Полтавській губернії у цей період офіційно зафіксовано лише окремі факти антивоєнних висловлювань у селі Соколовій Балці Костянтиноградського повіту і на хуторі Півні на Миргородщині¹⁶.

За рахунок мобілізованих збільшувався штатний склад першочергових військових частин, зокрема, піхотного полка з 1 873 до 3 267 осіб і формувалися дивізії другої черги. За мобілізаційним розписом 1910 р. мобілізовані у липні 1914 р. мешканці Полтавщини потрапляли до військових частин армій Південно-Західного фронту (далі – ПЗФ). На базі «полтавської» 9 ПД сформували 60 ПД у складі 237 Гайворонського, 238 Ветлузького, 239 Костянтиноградського і 240 Ваврського піхотних полків і 60 артилерійської бригади. Значна кількість мобілізованих полтавців потрапила до цих дивізій X армійського корпусу (далі – АК), який на початку війни входив до 3-ї армії ПЗФ¹⁷.

Серед інших військових з'єднань, у яких несли службу на початку війни мобілізовані на Полтавщині вояки, варто виділити: IX АК, XI АК

(41 Селенгінський, 42 Якутський, 43 Охотський і 44 Камчатський піхотні полки), XXI АК (129 Бессарабський, 130 Херсонський, 131 Тираспольський, 132 Бендерський піхотні полки) 3 армії ПЗФ; Гренадерський і XIV АК 4 армії ПЗФ; XXV АК (277 Переяславський, 278 Кромський, 279 Лохвицький, 280 Сурський піхотні полки) 5 армії ПЗФ; XVI, XVIII, XII і XXIV АК 8 армії ПЗФ¹⁸.

Майже одночасно із мобілізацією запасних, 22.07.1914 р. розпочалися призови ратників ополчення I розряду, за підсумками яких у Росії призвали 800 000 осіб. З мобілізованих у губернії ратників протягом війни сформували 420, 421, 429, 430, 435, 436, 664 і 680 Полтавські дружини державного ополчення і робочі роти. У 1915 р. частину штату 430 Полтавської пішої дружини державного ополчення спрямували на формування 451 піхотного Пирятинського полку 113-ї піхотної дивізії (3-я черга)¹⁹.

З початку липня 1914 р. на Полтавщині вимальовуються негативні тенденції щодо організації мобілізаційних заходів. Наслідком формального ставлення до обліку військовозобов'язаних стало спотворення даних щодо мобілізаційних ресурсів регіону. Окрім того, дії окремих повітових ВПП під час призову носили ознаки некомпетентності та заангажованості, що у підсумку призвело до фактичного невиконання плану призову ратників.

На відповідному рівні провели призов у Полтавському повіті, де з 2 276 ратників I розряду мобілізували 954 особи, визнано непридатними до служби – 170 осіб (7,5%), відправлено до дому за непотрібністю – 1 152 особи (50,6%)²⁰. Під час липневих мобілізацій 1914 р. з Прилуцького повіту призвано близько 6 000 осіб, з Лохвицького повіту – 2 986 запасних і ратників.

У той же час у Лубнах з 594 ратників забракували 587 осіб (98,8%), у Пирятині – з 760

¹⁶ Там само. – С. 68.

¹⁷ Звегинцев В.В. Русская армия, 1914 г.: подробная дислокация: формирования, 1914-1917: регалии и отличия / В.В. Звегинцев. – Париж, 1959. – С. 12.

¹⁸ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 977, оп. 1, спр. 48, арк. 5–843.

¹⁹ Звегинцев В.В. Русская армия, 1914 г.: подробная дислокация: формирования, 1914-1917: регалии и отличия / В.В. Звегинцев. – Париж, 1959. – С. 48.

²⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 51, арк. 31.

оглянутих осіб непридатними до служби визнали більше 600 ратників (79 %). Подібна ж ситуація склалася у Гадяцькому, Зіньківському, Золотоніському, Переяславському, Роменському і Хорольському повітах. Військове керівництво губернії пов'язало високий відсоток непридатних до служби осіб з низькою кваліфікацією призовних комісій і бажанням частки населення ухилитися від призову. 28 липня 1914 р. до губерньського ВПП викликали на повторний огляд 13 ратників і запасних, а протягом серпня-вересня 1914 р. ще близько 100 осіб з різних повітів Полтавщини²¹.

На початку серпня спеціальна комісія на чолі з віце-губернатором Я. Гололобовим здійснила повторні огляди ратників ополчення у Лубенському і Пирятинському повітах. 13 серпня 1914 р. у Лубнах оглянуто 596 ратників, з яких визнали придатними до військової служби 214 осіб, непридатними – 302 особи (50,6%), не з'явилося на комісію – 80 осіб. На повторний огляд у Пирятині з'явилося 897 ратників, з яких призовано на службу – 357 осіб, визнано непридатними – 454 осіб (50,6%), не з'явилося – 86 осіб²².

Комплектування Російської імператорської армії і флоту рядовим складом у мирний час відбувалося за рахунок щорічних призовів новобранців. Статут про військову повинність (далі – СпВП) встановлював терміни призовної кампанії і вік новобранців, але його стаття 14 визначала можливість під час війни проведення призову новобранців раніше термінів, означених для мирного часу²³.

Дії повітових ВПП щодо призову регламентувалися СпВП, а оперативне керівництво здійснювалося через директиви Управління у справах військової повинності МВС і губернатора. До початку березня повітові ВПП і волосні правління готували приватні призовні списки, які ви-

вішувалися на два тижні у приміщеннях присутствій для ознайомлення і виправлення ймовірних помилок.

Приватні призовні списки були підставою для складання загальних дільничних призовних списків, які до кінця квітня передавалися Полтавському губерньському ВПП. Окрім них повітові присутствія передавали додаткові призовні списки. До списку А вносилися особи, які у свій час ухилялися від приписки і призову, тому позбавляються права на кидання жеребу, а у списку Б перелічувалися призовники, що втратили право на відстрочку²⁴.

Задля уникнення позаштатних ситуацій МВС заборонило продаж алкогольних напоїв на маршрутах прямування новобранців 1914 р. до місця служби. У низці циркулярів МВС до Полтавського губерньського ВПП особлива увага приділялася координації дій повітових присутствій з поліцейськими установами щодо розшуку осіб, які ухиляються від призову. Категорично заборонялося засвідчення дипломатичними службами підписів лікарів-іноземців на довідках про стан здоров'я призовників і приймання подібних документів призовними комісіями²⁵.

У ставленні до осіб юдейського віросповідання військово законодавство і підзаконні акти носили яскраво виражений дискримінаційний характер. Юдеї не мали права скористатися пільгою I розряду за сімейним станом, а за неявку до призовної дільниці сім'я новобранця мала сплатити штраф у розмірі 300 крб. Військові присутствія вимагали від призовників-юдеїв документів, що засвідчують особу виключно з фотокарткою і сургучевою печаткою²⁶. Лише з початком війни євреїв-лікарів, «за умови повної впевненості у їх сумлінності», стали допускати до огляду новобранців-неюдеїв²⁷.

З середини вересня місцеві установи розпочали активну підготовку до призовної кампанії

²¹ Там само, спр. 47, арк. 521, 521 зв.

²² Там само, арк. 522, 523.

²³ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 30.

²⁴ Там само. – С. 290–333.

²⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 45, арк. 24, 28, 71, 76 зв.

²⁶ Там само, арк. 75.

²⁷ Там само, арк. 251, 523.

1914 р. Під час липневих мобілізацій у Кременчуці відкрилося друге повітове ВПП, розсилалися повістки новобранцям і попередження про наслідки ухилення від служби для юдеїв. В умовах військового часу вносяться зміни до СпВП щодо організації призову новобранців у 1914 р.: відмінюються кидання жеребу і відстрочки студентам, які навчаються за кордоном, визначаються нові умови проходження служби вчителями, однорічниками тощо. Остаточний термін зарахування на військову службу переносився з 15 лютого 1915 р. на 1 квітня 1915 р.²⁸

Остаточне рішення щодо придатності особи до військової служби приймалося на підставі медичного огляду. У своїй роботі призовні комісії керувалися, зокрема «Переліком хвороб і тілесних вад...». Наявність хвороби, віднесеної до літери А «Переліку», звільняло від військової служби, а за літерою Б призовник міг призначатися на нестройові посади. Новобранці, зріст яких був нижче 153,4 см, звільнялися від призову на військову службу. Варто відмітити, що середній зріст призовників Полтавської губернії у 1912 р. сягав 169,7 см, тоді як відповідний загальноімперський показник становив 167,3 см²⁹.

Під час призовної кампанії 1914 р. на Полтавщині оглянули 30 119 осіб, або 83,5% від загальної кількості молодих людей, внесених до призовних списків. Придатними до військової служби визнали 20 786 осіб (69,01%), отримали відстрочки у зв'язку з хворобами – 4 110 осіб (12,5%), визнано непридатними до служби – 3 515 осіб (11,7%). Усього по Російській імперії у черговий призов 1914 р. прийнято на службу 700 000 осіб, частка Полтавської губернії склала 2,91%^{30,31}.

У цей період огляд пройшли 1 555 новобранців-юдеїв, на 5,71% більше ніж їх було вне-

сено до призовних списків. За підсумками огляду визнано непридатними до військової служби 234 особи (15,05%), отримало відстрочки у зв'язку з хворобами – 24,12%, а частка юдеїв у контингенті призваних до армії склала 3,03%, що майже відповідає їх частці серед населення Полтавщини.

Починаючи з призовної кампанії 1914 р., мобілізації новобранців набули перманентного характеру. 24 жовтня 1914 р. у Кременчуці відбувся черговий призов, тоді як у цей же день у губернському ВПП розпочався повторний огляд новобранців, визнаних непридатними до військової служби після прибуття на збірні пункти. Внаслідок додаткових дій губернського і повітових присутствій у жовтні-грудні 1914 р. до війська спрямували 869 осіб. Більше 40% новобранців після проходження повторного огляду при губернському ВПП визнали придатними до військової служби, а 82 скарги батьків призовників на суб'єктивно проведений медичний огляд відхилили³².

Відлуння столичного загальноімперського патріотизму знайшло відгомін і серед молоді Полтавщини. У перші місяці війни він охоплює інтелігентські кола: вчителів, студентів, учнів старших класів гімназій і реальних училищ. Під час липневих мобілізацій 40 молодих людей з Кременчука виявили бажання піти на фронт добровольцями. У цей період кременчужанин-еврей Фрейденберг, студент університету міста Львєж, з початком війни добровільно вступив до бельгійської армії і в одному з боїв отримав поранення у голову³³.

Учитель-доброволець з Кременчуцького Олександрівського реального училища М. Петровський відзначився в бою 10.11.08.1914 р. під Новою Олександрією³⁴. У той же час учень

²⁸ *Авербах О.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т.1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916 – С. 266–270.

²⁹ Статистичний справознак по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 19.

³⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 50, арк. 174–177 зв., 220 зв., 221.

³¹ Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 94.

³² Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 47, арк. 713–1096 зв.

³³ «Приднепровский голос». – Кременчуг. №№ 674, 732, 1914 г.

³⁴ Там само. – № 737, 1914 г.

VI класу цього ж навчального закладу А. Хрисопуло добровільно вступив до Кавказької армії, брав участь у боях за Саракмиш, отримав поранення у голову і з відмороженими ногами був доставлений до шпиталю у м. Єйськ³⁵.

Під час призовів новобранців у 1914–1915 рр. спостерігалася зростання кількості бажаючих вступити на військову службу на правах «охотника» (добровільно): з 1% від загальної кількості мобілізованих у 1914 р. до 1,5% у достроковий призов 1916 р. Слід зазначити, що вступ до війська на добровільних засадах під час Великої війни у Полтавській губернії мав чітко виражений регіональний характер. Найвищі абсолютні і відносні (кількість охотників на 1 000 населення) показники щодо волонтерства спостерігалися у Хорольському (0,30%), Миргородському (0,27%), Кобеляцькому (0,20%) і Зіньківському (0,19%) повітах – регіонах з найбільшою концентрацією козацького населення^{36, 37, 38}.

У цей же період зменшується кількість осіб, що бажали вступити до лав армії на правах однорічника – з 87 осіб у 1914 р. до семи осіб у призов 1916 р. Скористатися цим правом могли особи з вищою або середньою освітою, бажаючі вступити на військову службу рядовим, з правом складання іспиту на офіцерський чин. Спрощене отримання офіцерського чину однорічнику давало трьохмісячне навчання у школі прапорщиків, які масово відкривалися під час Великої війни.

Дія указу Миколи II «Про поповнення деяких частин Державного ополчення і запасного війська» від 17.09.1914 р. не розповсюджувалася на Полтавщину, де цей контингент мобілізували у липні місяці. Натомість задля уникнення критичної ситуації під час наступного призову губернатор у циркулярі від 31.10.1914 р. вимагав від повітових ВПП надати звіти щодо кількості ратників I розряду, які не проходили військову службу (класи 1907–1913 рр.)³⁹.

Відповідно до імператорських указів від 07.11.1914 р. і 24.12.1914 р. «Про призов ратників ополчення I розряду» в губернії мобілізували осіб, зарахованих до I розряду ополчення у 1903–1913 рр. (вік 22–26 років) і 1902–1914 рр. (22–34 роки). Проведений на початку листопада попередній облік дав можливість внести корективи щодо складу цього контингенту. Зокрема, 24 листопада 1914 р. у Кременчуці призивалися ратники I розряду класу 1907–1911 рр. і добровольці, а 02.01.1915 р. – клас 1902–1906 рр. Всього під час мобілізацій 12.11.1914 р., 20.11.1914 р. і 02.01.1915 р. в Російській імперії призвали 680 000 осіб.

Підготовчі дії щодо дострокового призову у 1915 р. регламентувалися циркуляром МВС від 19.09.1914 р. Відповідно до нього губернатор О. Баггвут зобов'язав підготувати до 01.11.1914 р. метричні виписи на новобранців 1915 р. і передати їх до волосних управлінь і повітових ВПП до 15.12.1914 р.⁴⁰

Іменним височайшим указом від 24.12.1914 р. «Про проведення у 1915 році позачергового призову новобранців» визначалися терміни призову: з 15.01.1915 р. до 15.02.1915 р. і остаточна дата зарахування на службу – 01.11.1915 р. Під дію указу підпадали молоді люди 1894 р. народження, та особи які втратили право на відстрочку від призову. Зберігалися пільги I розряду за сімейним станом, відстрочки учням, студентам і робітникам підприємств, що працюють на оборону.

У достроковий призов 1915 р. на Полтавщині оглянули 26 679 осіб – 75,5% від загальної кількості призовників, зараховано на службу – 16 999 осіб (63,7%), визнано непридатними – 2 964 особи (28,05%), отримали відстрочки у зв'язку з хворобою – 4 772 особи (16,4%). Серед призовників-юдеїв оглянуто 96,8% від числа зі списків, відстрочки – 16,4%, визнано непридатними – 28,05%, частка євреїв у контингенті,

³⁵ Там само. – № 817, 1915 г.

³⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 50, арк. 174–177 зв., 220 зв., 221.

³⁷ Там само, спр. 54.

³⁸ Там само, спр. 55, арк. 46 зв., 47.

³⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 51, арк. 2.

⁴⁰ Там само, спр. 46, арк. 1.

призваному на Полтавщині – 2,53%⁴¹. Усього за достроковий призов 1915 р. в імперії прийняли на службу 673 335 новобранців, частка Полтавщини склала 2,53%^{42,43}.

На виконання телеграми МВС № 4251 від 03.02.1915 р. губернатор зобов'язав визначені СпВП установи терміново підготувати і оприлюднити списки новобранців дострокового призову 1916 р.⁴⁴ У зв'язку з напруженим графіком роботи у шпиталях місця військових лікарів у повітових призовних комісіях зайняли земські лікарі. У той же час у зв'язку з мобілізацією із складу комісії вивели Роменського повітового лікаря В. Лучника, тоді як його колега з Кременчуцької земської лікарні Ф. Сакович був замінений з огляду на перевантаження за основним місцем роботи⁴⁵.

У цей призов до дільниць на Полтавщині викликалися особи 1895 р. народження (19-20 років) і особи старшого віку, що втратили право на відстрочку. Графік роботи призовних дільниць визначався індивідуально, в період з 15.05.–22.06.1915 р., а сам огляд новобранців здійснювався з 8⁰⁰ до 19⁰⁰. Після медичного огляду придатні до служби новобранці відправлялися у короткотермінову відпустку, після якої вони мали з'явитися до збірного пункту⁴⁶.

Як і під час попередніх двох призовів не проводилося кидання жеребу, від призову звільнялися особи, які вступили до лав англійської, французької, сербської і чорногорської армій, надавалися відстрочки шахтарям, телеграфістам і працівникам оборонних підприємств. У зв'язку з частим коригуванням переліку таких підприємств губернське ВПП кожну відстрочку надавало персонально. Зокрема, у цей призов їх надали уродженцям Полтавщини, які працювали на Сестрорецькому і Тульському збройних

заводах, майстрам Брянського заводу, робітникам Київської авіаційно-автомобільної майстерні тощо⁴⁷.

Під час дострокового призову 1916 р. у Полтавській губернії на дільниці з'явилося 22 322 особи (62,5% від чисельності за списками), визнано придатними до військової служби – 15 423 особи (69,1%), отримали відстрочки по хворобі – 3 663 особи (15,05%), визнано непридатними – 2 198 осіб (8,8%), частка юдеїв у контингенті призваних до армії – 2,78%. Всього у Росії у цей призов мобілізували 623 000 осіб, а частка Полтавщини склала 2,44%⁴⁸.

Під час липневих мобілізацій 1914 р. до лав збройних сил потрапив фактично весь контингент, який мав досвід військової служби. Новобранці і певна частина ратників ополчення I розряду спрямовувалися до запасних полків, де після 4-6 місячного навчання вони у складі маршових рот відправлялися до бойових частин. На поповнення ополченських частин до середини 1915 р. провели шість мобілізацій ратників I розряду, які вичерпали резерви цієї категорії.

З огляду на цей факт у Раді Міністрів порушується питання щодо мобілізації ратників II розряду – останньої робочої сили, яка залишилася на селі. Орієнтовною датою мобілізації цього контингенту військовозобов'язаних визначалося 15.07.1915 р., але внаслідок законодавчої неузгодженості питання вирішили провести у серпні ще один достроковий призов новобранців.

Достроковий призов 1917 р. проводився відповідно до указу Миколи II від 10 липня 1915 р. на принципово нових, «мобілізаційних» засадах. Дії щодо призову, як і під час мобілізацій запасних чинів і ратників здійснювалися повітовими військовими начальниками, за участю поліцейських

⁴¹ Там само, спр. 54, арк. 43 зв., 44.

⁴² Там само, арк. 43 зв., 44.

⁴³ Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 94.

⁴⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

⁴⁵ Там само, арк. 41 зв., 42, 45, 48, 49.

⁴⁶ Там само, арк. 105.

⁴⁷ Там само, арк. 118–156.

⁴⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 55, арк. 46 зв., 47.

підрозділів. Скасовувалися будь-які пільги і відстрочки за винятком шахтарів, телеграфістів і працівників оборонних підприємств⁴⁹.

Першим днем призова оголошувалося 07.08.1915 р., коли до управлінь повітових військових начальників мали з'явитися особи 1896 р. народження і старшого віку, окрім тяжкохворих, заарештованих по суду або слідству і таких, що мали право на відстрочку у зв'язку з отримуванням освіти⁵⁰.

Внаслідок оперативного прийняття урядом рішення про проведення призову 1917 р. фактично нівелювалася встановлена СпВП процедура дій присутствій і інших установ щодо складання метричних виписів, формування і перевірки приватних призовних списків тощо. Натомість циркуляром МВС № 74 від 13.07.1915 р. запроваджувалися призовні списки спеціальної форми і визначалася важливість ефективного інформаційного супроводу кампанії. У підготовчий період губерньське ВПП складало наряди воякам 26 і 27 запасних батальйонів для супроводу новобранців до місця служби, визначило списки земських лікарів, які мали працювати у медичних комісіях тощо⁵¹.

За нових умов у позачерговий призов 1917 р. до війська мобілізували 22 616 полтавчан, що склало 73,43% від загальної кількості осіб, які з'явилися до управлінь повітових військових начальників. Всього у серпні 1915 р. по імперії призвали 932 000 новобранців, а частка Полтавщини у даному контингенті склала 2,43%. Окрім новобранців у серпні 1915 р. по країні мобілізували 300 000 ратників I розряду класу 1898–1916 рр., віком 20-38 років⁵².

На відміну від липневих мобілізацій запасних і ратників призови новобранців 1914–1915 рр.

відбулися без серйозних зволікань. Полтавський губернатор О. Багвут зазначав, що «призов й відправлення до військових частин новобранців відбулися зовнішньо спокійно. Призовники з'являлися охоче. Ніяких помилкових чуток не було. Настрій населення Полтавської губернії поки сприятливий і скрізь дуже патріотичний»⁵³.

Нестача людських ресурсів, викликана катастрофічними втратами під час наступальних кампаній 1914 р. і «Великого відступу» весни-літа 1915 р. змусила імператорський уряд не тільки провести три позачергових призови новобранців, але й все-таки піти на край непопулярний і соціально ризикований крок – мобілізацію ратників ополчення II розряду. Височайший маніфест «Про скликання державного ополчення другого розряду» був підписаний Миколою II 31.08.1915 р.⁵⁴, а вже 05.09.1915 р. почалася мобілізація молодших класів даної категорії (1912–1916 рр.), під час якої у країні призвали 925 000 осіб. Внаслідок наступної мобілізації ратників II розряду класів 1910–1911 рр. у Російській імперії призвали 400 000 осіб у віці 25-26 років⁵⁵.

Під час пошуку мобілізаційних резервів МВС йде на зниження критеріїв щодо придатності чоловічого населення до військової служби. Розпорядженням міністра внутрішніх справ від 30.10.1915 р. затверджуються зміни до Настанов щодо медичного огляду осіб, які призиваються до війська і нова редакція Переліку хвороб і ушкоджень (Літера А). Окрім того, скасовувався Перелік хвороб (літера Б) і до армії мали зараховувати осіб з відсутньою вушною раковиною, «заячою губою», плоскостопістю тощо⁵⁶.

⁴⁹ Там само, спр. 56, арк. 1–5.

⁵⁰ Там само, арк. 14.

⁵¹ Там само, арк. 19–21, 25.

⁵² Там само, арк. 98.

⁵³ Там само, ф. 83, оп. 1, спр. 144, арк. 37.

⁵⁴ *Авербах Е.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е. И. Авербах – Пг.: Труд, 1916 – С. 8.

⁵⁵ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

⁵⁶ *Авербах Е.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е.И. Авербах – Пг.: Труд, 1916 – С. 268–282.

Спеціальним положенням Ради Міністрів, затверджене Миколою II 17.01.1916 р. зі 153,4 см до 148,9 см знижувався мінімальний зріст новобранця для зарахування на військову службу. Усі ці новації мали застосовуватися під час майбутніх мобілізаційних заходів, а також під час проведення ініційованої Радою Міністрів кампанії з повторного огляду «білобілетників»⁵⁷.

Відповідно до Положення, затвердженого імператором 18.11.1915 р. з січня 1916 р. при губернському ВПП почала діяти спеціальна комісія з повторного огляду призовників, запасних і ратників класів 1910–1916 рр., визнаних непридатними до військової служби. У межах своєї компетенції комісія викликала на повторний огляд означені у Положенні категорії осіб, визначала їх придатність або відправляла на випробування до медичних закладів. Незабаром такі ж комісії стали функціонувати і при усіх повітових присутствіях з військової повинності.

Окрім того, у цей час губернське ВПП накладало штрафи за неявку на юдеїв-новобранців, перевіряло заяви щодо неправильного звільнення від призову під час мобілізацій 1914–1915 рр., розглядало скарги щодо ненадання пільг і відстрочок або неправильне нарахування пенсій⁵⁸.

Заяви щодо неправильного звільнення від призову надходили до спеціальної комісії при губернському ВПП від приватних осіб з різних міст і сіл губернії. Певна частка даних заяв були анонімними, фігурантами в них виступали як призовники-євреї, так і православне населення, в першу чергу козаки і селяни. Значна кількість звернень містила повідомлення про ухилення від призову односельця або 2-3 синів з різних родин, але зустрічалися заяви, до яких додавалися великі списки осіб⁵⁹.

Зокрема, В. Литкіна з Лохвицького повіту повідомила комісію про неправильний огляд 20 осіб, таку ж кількість односельців поіменно перераховано у повідомленні М. Покотило із Зіньківського повіту. Інформацію про неправильний огляд 25 осіб з Пирятинського і Прилуцького повітів надав у своїй заяві Т. Рубан. Подібне явище пояснюється особливим психоментальним розумінням населенням Полтавщини соціальної справедливості щодо розподілу тягара військової служби. У той же час подібні заяви могли служити знаряддям для зведення рахунків на ґрунті особистої ворожечі⁶⁰.

Період найбільш активної роботи комісії при губернському ВПП припадає на перше півріччя 1916 р., коли на повторний огляд викликали 312 осіб, з яких 100 (32,05%) визнали придатними до військової служби, а 87 осіб (28%) направили на випробування до медичних закладів. У межах країни наслідки кампанії з повторного огляду «білобілетників» були достатньо вагомими – протягом 1916 р. на військову службу відправилося 200 000 осіб⁶¹.

У лютому 1916 р. відбувся черговий призов ратників II розряду класів 1908–1909 рр., а 28 березня 1916 р. стало першим днем мобілізації класу 1906–1907 рр. і ратників I розряду класу 1897–1916 рр. (вік 21-40 років). Окрім того до призовних дільниць викликалися ратники II розряду, яких залишили у ополченні у 1910–1916 рр. і визнані непридатними за статтями 37, 54 і 85 літери А. Загалом за лютий-березень 1916 р. призвали 705 000 військовозобов'язаних⁶².

Іменний височайший указ про призов на військову службу молодих людей 1897 р. народження Микола II підписав 20.11.1915 р. Призов відбувався на дещо інших засадах, ніж попередній. Зокрема, новобранці, які мали пільгу за

⁵⁷ Там само. – С. 268–282.

⁵⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 58, арк. 1–4, 41–90, 288–293.

⁵⁹ Там само, арк. 1–4, 41–90, 288–293.

⁶⁰ Там само, арк. 98–126, 178–196.

⁶¹ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

⁶² Там само.

сімейним станом I розряду, призивалися як ратники II розряду до ополченських частин⁶³.

Достроковий призов новобранців 1918 року розпочався 15.05.1916 р., а вже 20.05.1916 р. на збірному пункті в управлінні Кременчуцького повітового військового начальника молоде поповнення прийняло присягу і відправилося до місця подальшої служби. В цілому по Російській імперії в цей призов мобілізували 908 000 новобранців⁶⁴.

У серпні-жовтні 1916 р. мобілізувалися ратники I розряду класу 1894–1896 рр. (вік 40–42 роки) і II розряду, класи 1896–1905 рр. (вік 32–41 рік), у загальній кількості 1 220 000 осіб. Останнім мобілізаційним заходом в Російській імперії періоду Першої світової війни був достроковий призов новобранців 1919 р. (03.02.1917 р.) за підсумками якого відправили до армії 600 000 осіб⁶⁵.

Отже, призови новобранців у 1914–1915 рр. на Полтавщині організовувалися на достатньо високому рівні, значний відсоток молодого поповнення у відносних показниках дали Кобеляцький (14,6%) і Зіньківський (13,8%) повіти – регіони з високою часткою козачого населення. Найменша кількість мобілізованих протягом війни надходила з Лубенського повіту, що з огляду на агентурні дані Полтавського губернського жандармського управління могло статися внаслідок корупційних дій призовної комісії.

Під час мобілізаційних заходів 1914–1915 рр. постійно збільшувалася кількість добровольців–“охотників”, у першу чергу, за рахунок козачого населення губернії, яке мало традиційно позитивне відношення до військової служби. У той же час відмічалось зменшення контингенту осіб з вищою і середньою освітою, які бажали вступити на службу на правах од-

норічника. Цю тенденцію можна пояснити зміною суспільного настрою щодо війни серед освічених кіл населення після значних людських втрат у 1914 р. і «Великого відступу» 1915 р.

Взагалі ж контингент, призваний до збройних сил з Полтавщини відрізнявся високою боєздатністю, що підтверджує співвідношення між кривавими втратами (убиті та поранені) – 17 421 особа (68%) і кількістю взятих у полон – 8 267 осіб (32%). Відповідні показники для Псковської губернії – 54% на 46%; Симбірської – 55% на 45% говорять про високий бойовий дух полтавців – носіїв козацького менталітету у порівнянні з вояками-вихідцями з великоросійських губерній⁶⁶. У той же час при збільшенні кількості дезертирів з Південно-Західного фронту частка серед них уродженців Полтавської губернії була незначною. За даними Штабу фронту у березні 1916 р. самовільно покинули свої частини 5 545 осіб, серед яких мобілізованих з Київщини – 20,3%, Херсонщини – 15,9%, Подільської губернії – 15%, Волинської губернії – 11,1%, з Полтавщини – 4,6%⁶⁷.

Протягом Першої світової війни на Полтавщині провели загальну мобілізацію запасних, шість призовів новобранців і 12 призовів ратників ополчення I і II розрядів. Лише під час призовів новобранців 1914–1915 рр. з Полтавської губернії до війська відправили 76 802 особи. Станом на 1 вересня 1917 р. у лавах збройних сил Росії знаходилося 337 794 осіб мобілізованих з сіл Полтавщини, внаслідок чого 31% господарств залишився без чоловічих рук. Всього ж за час війни мобілізували 49,4% чоловіків працездатного віку, або 12% від загальної кількості населення губернії⁶⁸.

⁶³ *Авербах Е.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е.И. Авербах – Пг.: Труд, 1916 – С. 235–244.

⁶⁴ *Головин Н.Н.* Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 94.

⁶⁵ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

⁶⁶ *Головин Н.Н.* Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 201.

⁶⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 93.

⁶⁸ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 22.

References

- Averbakh, O. Y. (1916). *Zakonodatelnie akti vi-zvannie voinoiu 1914–1916 hh. : zakoni, manyfesti, reskrypti, ukazi, polozhenia Sovieta Mynystrov, vo-ennoho y admyralteistv-sovetov : rasporiazhenia y postanovlenia mynystrov y dr. T.1.* Petrograd. : Trud. [in Russian].
- Bangerskis, R. (1958). Mana mūža atmiņas. – Kopenhāgena : «Imanta». [in Latvian].
- Klymenko, T. A. (2014). Cherkashchyna v roky Pershoi svitovoi viiny. – *Arkhivy Ukrainy*, 4–5, 5–23. [in Ukrainian].
- Holovyn, N. N. (2006). *Rossyia v Pervoi myrovoi voine.* Moskva : Veche. [in Russian].
- Koshyk, O. K. (1959). Antyvoienni vystupy ro-bitnykiv i selian Ukrainy na pochatku Pershoi svitovoi viiny. – *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 63–65. [in Ukrainian].
- Pamiatnaia knyzhka Poltavskoi hubernyy na 1914 hod.* (1914). Poltava : Typohrafiya Hubernskoho pravleniia. [in Russian].
- «Prydneprovskiy holos»(1914, 1915). [in Russian].
- Reient, O. P. & Serdiuk O. V. (2004). *Persha svi-tova viina i Ukraina.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
- Rossyia v myrovoi voine 1914–1918 (v tsyf-rakh).*(1925)/ Moskva: Tsentralnoe statystycheskoe upravlenye. [in Russian].
- Statystychnyi spravoshnyk po Poltavskii hubernii na 1918-19 rr.* (1919).– Poltava : Drukarnia T-va Pec-hatnoho dila. [in Russian].
- Tatarynov, I. Ye. (2016). *Mobilizatsiia liudskykh ta materialnykh resursiv Bessarabskoi hubernii pid chas Pershoi svitovoi viiny : dys. ... kand.. ist. nauk : 07.00.02.* Izmail. [in Ukrainian].
- Ustav o voynskoi povynnosti.* (1914). Moskva : Typohrafiya p/f «Lomonosov». [in Russian].
- Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina.* (2013). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio». [in Ukrainian].
- Zvehyntsev. V. V. (1959). *Ruskaia armiya, 1914 h. : podrobnaia dyslokatsiia: formirovaniia, 1914-1917: rehalyy y otlychiia.* Paryzh. [in Rus-sian].